

Das Romantikerhaus

Idealism och romantik i 1790-talets Jena

Sven-Eric Liedman

Vid Unterm Markt i Jena ligger ett gammalt grönt trevåningshus som sedan 1999 är ett *Museum der deutschen Frühromantik*. I turistbroschyrerna och på nätet kallas huset kort och gott *Das Romantikerhaus*. Museet rymmer en permanent utställning av högsta kvalitet med böcker, bilder och många andra föremål som har anknytning till kulturlivet i Jena kring år 1800. Ingenstans får man en så levande föreställning om den märkliga miljö som kom att få ett mäktigt inflytande långt utanför Thüringens gränser, inte minst i Sverige.¹

Huset köptes år 1795 av Johann Gottlieb Fichte, som året dessförinnan hade blivit professor i filosofi vid universitetet i Jena. Där bodde han med sin familj tills han tvingades lämna sin tjänst efter den uppsplitande så kallade ateismstriden som rasade under åren 1798 och 1799. I juli 1799 drog han vidare till Berlin där han stannade till sin död 1814.

Fichte blev viktig för Jenas filosofiska, litterära och vetenskapliga uppblomstring. Men han var inte den förste och långtifrån den ende som bidrog till den sällsamma och storartade intellektuella utveckling som staden och dess universitet genomgick under årtiondena runt sekelskiftet 1800. Under några febriga år blev Jena huvudsätet både för den spekulativa idealismen inom filosofin och den tidiga romantiken inom litteraturen.²

Samspelet och även spänningarna mellan vad som brukar kallas filosofisk idealism och litterär romantik³ står i centrum för denna artikel. Närmare bestämt gäller det relationerna mellan å ena sidan Jenaromantikerna, å den andra Fichtes och Schellings filosofi. Synen på förhållandet mellan dessa storheter har förändrats påtagligt under de senaste årtiondena. Friedrich Schlegel, Novalis och Friedrich Hölderlin har traditionellt betraktats främst som skönlitterära författare och kritiker, medan filosofins kungslinje koncentrerades till namnen Kant, Fichte, Schelling och Hegel. Schelling var romantikens filosof enligt den allt dominerande uppfattningen. En så grundlärd filosofihistoriker som Ernst Cassirer kunde i sitt sista verk, *The myth of the state* (1946), skriva om Schelling: ”Han blev den romantiska diktningens filosofiska talesman.”⁴

Den som definitivt bröt mark för en annan uppfattning var Manfred Frank, som tvärtom hävdade att Friedrich Schlegel, Hölderlin och Novalis rent tankemässigt skilde sig från Schelling och därtill kunde betraktas som intressanta filosofer i sig. I sitt opus magnum, den mer än 900-sidiga *’Unendliche Annäherung’* konstaterar han belåtet att hans uppfattning nu

börjar vinna genklang.⁵ Det är framför allt den stora auktoriteten på tysk idealism, Dieter Henrich, som han har i åtanke och som med sin *Konstellationen* (1991)⁶ i stort sett ansluter sig till Franks ståndpunkt. Henrich har sedan dess publicerat det helt gigantiska verket *Grundlegung aus dem Ich* (2004) på 1 740 sidor, där han in i detalj går igenom den filosofiska utvecklingen i Tübingen och Jena mellan 1790 och 1794. Han bekräftar snarast Franks bild, även om han behandlar delvis andra namn.⁷ Ytterligare ett intressant bidrag till forskningen lämnar Bärbel Frischmann med sin bok *Vom transzendentalen zum frühromantischen Idealismus. J. G. Fichte und Fr. Schlegel* (2005). Här står som titeln antyder förhållandet mellan Fichtes och Schlegels tänkande i centrum.⁸

Samma övertygelse har vunnit ankläng också på andra sidan Atlanten, där det finns en livlig verksamhet kring den tyska filosofin årtiondena kring år 1800. En värdefull sammanfattning av både den tyska och amerikanska debatten ger Elizabeth Millán-Zaibert i *Friedrich Schlegel and the emergence of romantic philosophy* (2007).⁹ Hon betonar romantikernas filosofiska betydelse och accepterar den klara gränslinje mellan romantiker och absoluta idealister som Frank dragit. Viktig för både Millán-Zaibert och Frank är Schlegels och hans likars skarpa kritik av föreställningen att det skulle vara möjligt att finna en filosofins första princip. Millán-Zaibert talar om Schlegels ”antifoundationalism”.¹⁰ Frank återger Schlegels tes att filosofins ska börja ”från mitten” på samma sätt som den episka dikten enligt Aristoteles bör göra.¹¹ En god översikt över både den tyska och amerikanska debatten ger samlingsvolymen *Das neue Licht der Frühromantik* (2009) i redaktion av Frischmann och Millán-Zaibert. De båda storheterna Henrich och Frank saknas visserligen bland artikelförfattarna, men deras forskningsresultat är genomgående närvarande i volymen.¹²

Sådant är alltså i stora drag det aktuella forskningsläget. Jenaromantikernas filosofiska insatser och deras självständighet har betonats. Inte minst ser många i Friedrich Schlegel en förelöpare till Nietzsche och rent av till postmodernismen genom sin ironi och sitt sätt att ifrågasätta alla fasta utgångspunkter.

I denna artikel kommer förhållandet mellan tysk idealism och Jenaromantik att stå i centrum. Men för det krävs kunskap om bakgrunden och de centrala aktörerna. Den konkreta miljön behandlas i det första avsnittet. En särskild uppmärksamhet ägnas stadens eller snarare traktens båda litterära elefanter, Goethe och Schiller. I bakgrunden finns tidens stora omvälvningar, främst franska revolutionen, som alla tvingas ta ställning till.

Kants filosofi och dess vidareutveckling i Jena är ett kapitel för sig. Kants tre stora kritiska arbeten blir alla viktiga men i synnerhet den andra, *Kritik der praktischen Vernunft* (1787) genom Fichte, och den tredje, *Kritik der Urteilskraft* (1790) genom Schiller, Goethe med flera. De etiska och estetiska frågorna rycker med andra ord i förgrunden. Med Friedrich

Wilhelm Joseph Schelling blir också den andra – och idag nästan helt förbisedda – delen av *Kritik der Urteilskraft*, den som handlar om det organiska livet, föremål för en intensiv uppmärksamhet.

Fichte och Schelling är båda exceptionellt framgångsrika i att nå stora åhörarskaror och även läsare. 400 studenter trängs för att höra Fichte föreläsa. Schelling får några år senare en om möjligt ännu större publik. I en stad på runt 4 500 invånare och med 800 studenter innebär det en anmärkningsvärd framgång. ”Min *celebritet* är verkligen mycket större än jag trodde”, skriver Fichte i ett brev till sin fästmö.¹³ Schelling uttrycker veterligen inte något liknande, men han hade med skäl kunnat göra det.

Till detta kommer att Jena blir den viktigaste orten för det som på tyska brukar kallas *die Frühromantik* (på svenska talar man mer bestämt om Jenaromantiken). I staden bosätter sig således under några år bröderna Schlegel, August Wilhelm och Friedrich. August Wilhelm har just gift sig med Caroline Böhmer, född Michaelis, en lysande men rastlös begåvning som snart blir den livgivande anden, älskad och hatad som få, i en grupp människor bland vilka de flesta ännu är välbekanta för eftervärlden.¹⁴ I det gårdshus som familjen Schlegel hyr går nämligen en tät trafik av gäster bland vilka några bosätter sig där under kortare eller längre tid. Friedrich Hölderlin, skaldernas skald som ännu var förskonad från sin sjukdom, hade visserligen sina Jenaår bakom sig när kretsen bildades, men han spelade ändå en viktig indirekt roll i den som referenspunkt och inspiratör. Friedrich Hardenberg, mer känd under sitt författarnamn Novalis, är däremot en flitig och viktig gäst. En annan bland de tidigt döda romantikerna, Wilhelm Heinrich Wackenroder, måste också nämnas, liksom Wackenroders nära vän Ludwig Tieck. Friedrich Schleiermacher, teologen och filosofen, besökte många gånger huset och räknas ibland till medlemmarna.¹⁵ En viss spänning kan förmärkas i gruppen när den unge Schelling blir ständig middagsgäst och så småningom också hyresgäst. Mellan honom och Caroline Schlegel, förenad i ett resonemangsparti med August Wilhelm vars berömda Shakespeareöversättningar hon till stor del är ansvarig för, uppstår efter hand känslor som anses opassande och som efter hand övergår i stormande passion. Kretsens definitiva sammanbrott följer när Dorothea Veit, dotter till den store upplysningsfilosofen Moses Mendelssohn (och faster till tonsättaren), drar in i huset som Friedrich Schlegels älskarinna. Caroline och Dorothea kan inte dra jämnt, och av vänskap blir fiendskap. Jenakretsens korta tid är till ända.

I Jenas kulturella mitt finns också andra bemärkta personer, som Wilhelm von Humboldt och under en kortare tid dennes bror Alexander. Hegel rör sig där under flera år, länge i skuggan av den fem år yngre Schelling. När han slutgiltigt frigör sig i och med *Phänomenologie des Geistes* (Andens fenomenologi, 1807) är han redan på väg bort från staden; Schelling är själv sedan länge på annat håll.

Förhållandet mellan Jenaromantiker och Fichtes och Schellings idealism befinner sig alltså i fokus för vår uppmärksamhet. Mot försöken att finna filosofins absoluta utgångspunkt står lusten att sporra fantasin till nya höjder genom att utmana den med det obegripliga. Mot det rena jaget eller, som hos Schelling, mötespunkten mellan ande och natur står det ännu osorterade, allomfattande varat.

Innan vi är redo för att dissekera likheter och skillnader måste vi säga något mera om miljön och den intellektuella bakgrunden.

Jena, Thüringen

Thüringen är idag en av delstaterna i Förbundsrepubliken Tyskland. Till ytan är den aningen mindre än Västergötland. Dimensionerna var ungefär desamma för tvåhundra år sedan, men då rymdes inom dess gränser en rad olika små furstendömen bland vilka det namnkunnigaste var Sachsen-Weimar (som 1809 blev Sachsen-Weimar-Eisenach och vid Wienkongressen 1815 till och med Storfurstendömet Sachsen). Så länge det tyskromerska riket bestod, alltså till 1806, var Sachsen-Weimar en del av det. Anknytningen till kungariket Preussen var intim. Fursten stod militärt under preussiskt befäl.

Jena hörde till Sachsen-Weimar men dess universitet skulle bekostas med förenade krafter av fyra olika furstar. Ändå förblev universitet fattigt och dess lärare uselt betalda. Samtidigt tycks de många herrarna ha varit en förutsättning för den relativa frihet som stadens professorer och studenter åtnjöt. Övervakningen av att knäsa dogmer och seder respekterades blev tämligen förströdd. Under några lyckosamma år lockades framstående lärare och begåvade studenter till staden. I slutet av 1770-talet hade universitetet bara ungefär 400 studenter. Ett decennium senare fördubblades antalet, och lärosätet blev det största inom tyskspråkiga områden under 1700-talets sista decennium.¹⁶

Även kvinnorna inom den intellektuella eliten tycks ha varit friare i Jena än på andra håll i Tyskland. De kunde göra sig bemärkta, låt vara inte som universitetslärare men ibland som författare och alltid som inspiratörer. Caroline Schlegel (som omsider blev Caroline Schelling) och Dorothea Veit (som blev Dorothea Schlegel) är redan nämnda. Ett tredje viktigt namn är Sophie Schubart, som kom till Jena 1793 som Sophie Mereau¹⁷ men som sedan – liksom Caroline och Dorothea – lyckades få skilsmässa och i stället förenades med Clemens Brentano, en annan romantiker som hon träffat när han var på tillfälligt besök i vad som eftervärlden ibland kallat "Caroline Schlegels salong" (fastän det enkla gårds-huset där Schlegels bodde knappast hade plats för någon salong). Brentano och Mereau drog vidare till Heidelberg, där Mereau dog i barnsäng redan 1806.

Sophie Mereau levde på sitt författarskap som bestod både av dikter

och romaner. Hennes ideal var köns jämställdhet, men det lyckades hon inte förverkliga i sitt eget liv.¹⁸

Jena blev kort sagt under ett antal år i slutet av 1700-talet och första början av 1800-talet ett intellektuellt och kulturellt centrum eller vad som brukar kallas en kreativ miljö. Under 1970- och 80-talen var det inte ovanligt att söka hemligheterna bakom sådana miljöer, i hopp om att kunna skapa något liknande i vår tid. Antikens Athen, renässansens Florens, förra sekelskiftets Wien eller efterkrigstidens Berkeley var populära exempel. I synnerhet blev några böcker om Wien livligt uppmärksammade.¹⁹ Men samtliga miljöer uppvisade en sådan brokig mångfald av omständigheter som kunde bidra till den samlade skarparkraften att det till sist blev själva denna mångfald av impulser och oväntade möten som sågs som det enda utmärkande draget. Det wienska caféet framstod som sinnebilden för kreativiteten. Men hur skulle man i så fall kunna förklara att Wien under efterkrigstiden alls inte excellerat i briljanta nya tanke- eller konstruktningar?

Även Jena framstår under sin korta glansperiod som mötesplats för en lång rad omständigheter som visade sig lyckosamma: den svaga och ope-rettaktiga staten, ett beskedligt näringsliv i viss förändring, en plats i mitten av den mer eller mindre tyskspråkiga delen av Europa, och även en rad hyggliga om ock föga imponerande kulturella institutioner. Men det krävdes också ett antal mer exceptionella individer där Goethe i det närbelägna Weimar framstår som den viktigaste, inte minst genom sin förmåga att knyta ett antal viktiga personer till miljön, personer som i sin tur kunde locka andra unga och idérika kvinnor och män till staden.

Ett exempel på detta var den rekrytering av professorer till universitetet som Goethe genom sin ställning som hovman i Weimar och sin nära vänskap med fursten, Carl August, lyckades trumfa igenom. Viktig i detta värv blev också Goethes vän och medarbetare vid hovet, Christian Gottlob Voigt. Både Goethe och Voigt var särskilt aktiva när såväl Friedrich Schiller som Johann Gottlieb Fichte kallades till Jena trots bristfällig formell kompetens; Schiller hade läkarutbildning från en militärakademi och Fichte saknade den magistergrad som krävdes i Jena. Men för den som hade makten i ryggen gjorde sådant ingenting. Listigt nog utnämndes båda enbart till extraordinarie och inte ordinarie professorer. Därmed slapp de att sitta i universitetssenaten som dominerades av gammaldags perukstockar som a priori ogillade de okonventionella nykomlingarna.²⁰

Schiller höll i maj 1789 sin installationsföreläsning om universalhistoriens innebörd och uppgift,²¹ och även om han aldrig trivdes med sin undervisningsplikt – han befriades från den 1798 – förlöpte hans år i katedern rätt friktionsfritt. Hans åhörare blev efter en storartad början ganska få, och en professor i historia klagade högljutt när Schiller kallade sig professor i samma ämne, vilket han inte var; enligt hans fullmakt hörde han hemma inom det ännu långt mer vidlyftiga filosofifämnet.²² Det

var också inom filosofin, närmare bestämt estetiken, som han skulle göra sina främsta insatser under professorsåren, främst genom *Über die ästhetische Erziehung der Menschen in einer Reihe von Briefen* (1794).

Fichte hade redan hyllats som den nye Kant när han kallades till professuren i Jena, och förväntningarna på honom var därför enorma. Till skillnad från Schiller blev han en framgångsrik men också kontroversiell lärare.²³

Goethe var i alla avseenden en inflytelserik person, och det spelade en viss roll för jenaromantikernas anseende att han förhöll sig till dem som en äldre förstående vän, trots att han ofta ogillade vad de skrev och var ointresserad av deras filosofiska mödor. En särskild förkärlek hade han för Caroline Schlegel-Schelling.²⁴ Hennes inflytande över honom var så stort att hon till och med lyckades föra honom samman med filosofen Schelling, ja fick honom att tillbringa nyårsafton 1800 – enligt den tidens uppfattning dagen då det nya århundradet skulle ta sin början – i Schellings sällskap. Det tycks ha varit det lantligt kraftfulla hos filosofen liksom det levande intresset för naturen snarare än det filosofiska djupet som väckt Goethes sympatier.²⁵

Schillers relation till romantikerna präglades däremot av ömsesidigt förakt, ja avsky. I synnerhet Friedrich Schlegel attackerade Schillers poesi med samma frenesi som han hyllade författaren Goethe. Schiller å sin sida fann att bröderna Schlegel och deras vänner saknade talang. Friedrich är bara ”en kall vitsare”, hävdade han. Goethe satte upp August Wilhelms drama *Ion* och Friedrichs *Alarcos* på Hoftheater i Weimar trots Schillers motstånd. Schiller förutspådde fiasko för båda och triumferade när han fick rätt.²⁶

En anledning till den ömsesidiga motviljan låg på ett moraliskt plan. Schiller blev efter sitt giftermål en strängt sedlig person som såg kvinnans naturliga plats som maka och mor. Kretsen kring bröderna Schlegel – som snarare borde kallas kretsen kring Caroline Schlegel – hade betydligt friare inställning. De fann Schillers högstämda dikt ”Das Lied von der Glocke” så löjväckande att de ”nästan föll av stolarna av skratt” när de läste den.²⁷ Sannolikt väcktes förtjusningen främst av strofen om den dyra makan, tillika den trogna modern som räddar make och barn undan ”skuggornas svarte furste”.²⁸

Schiller fick säkert höra talas om den opassande munterheten; han bodde bara ett stenkast bort och Jena var en stad genompyrd av skvaller och förtal. Man kan rentav leka med tanken att det blev en anledning till att han gav Caroline Schlegel vedernamnet ”Dame Luzifer”.²⁹ En kvinna som så bespottade den ädla hustrurollen måste ha med ”skuggornas svarte furste” att göra. Men det fanns också djupare skäl. Inte minst fann Schiller det mot varje rimlig ordning att kvinnor befattade sig med politiska frågor så som Caroline – en av franska revolutionens obändiga försvarare – gjorde.

Samma Caroline kan av Richard Friedenthal utnämnas till ”Goethekultens själ”.³⁰ Man förstår lätt att Jenaromantikerna utsatte vänskapen mellan Goethe och Schiller för vissa påfrestningar.

Den filosofiska idealismen i Jena: Fichte

Det var i Jena som Kants filosofi först blev föremål för akademiska utläggningar och olika försök till vidareutveckling. Redan några få år efter det att Kants *Kritik der reinen Vernunft* (1781) kommit ut, tog den plats i filosofiprofessorn Johann August Heinrich Ulrichs föreläsningar. Ulrich, som i sitt tänkande annars närmast anslöt sig till Leibniz filosofi sådan den vidareutvecklats av Christian Wolff, gjorde vissa försök att närma Kant till Leibniz genom att lämna ontologiska frågor utanför filosofins område. I huvudsak förblev han dock negativ som framgår av hans huvudarbete *Eleutheriologie oder über Freiheit und Nothwendigkeit* (1788) där han framträder som determinist men ändå hävdar att denna determinism är förenlig med föreställningen om människans frihet.³¹

Den verkliga Kantreceptionen i Jena började med Karl Leonard Reinholds föreläsningar. Reinholds liv var lika växlingsrikt som hans tänkande. Han var österrikare och verkade under några år som munk och präst innan han greps av upplysningsidéerna – som han sedan skulle förbli trogen livet ut – och begav sig till vad som idag är Tyskland. Han hamnade snart i Weimar där han kom på förtrolig fot med (ja blev svärson till) stadens store författare av äldre årgång, Christoph Martin Wieland, som till mycket annat var utgivare av den inflytelserika tidskriften *Der deutsche Merkur*. Där publicerade Reinhold en serie *Briefe über die Kantische Philosophie*³² som väckte stor uppmärksamhet och som ledde till att han 1787 kallades till en speciellt inrättad lärostol i Kants filosofi vid universitetet i Jena. Han gjorde stor lycka och samlade stora åhörarskaror. Hans många studenter kunde följa hur han ständigt omprövade sina ståndpunkter i försöken att vidareutveckla Kants tänkande. Så snart han kommit fram till vad han såg som en rimlig utgångspunkt var han redo att ompröva sina resultat efter den kritik han fick efter varje ny version.

Som veterligen alla senare Kantefterföljare vände sig Reinhold mot vad han såg som dualismen hos Kant mellan å ena sidan den teoretiska, å andra sidan den praktiska filosofin. Medan människan i den första kritiken sågs som fast infogad i ett kausalsammanhang, framträdde hon i den andra som fri. Reinhold sökte en föreningspunkt där den praktiska filosofin, alltså etiken, blev överordnad. Han liksom Kant talade om en deduktion inom filosofin. Men medan Kant såg deduktionen i analogi med en juridisk process som leder till ett domstolsutslag, såg Reinhold den som en logisk operation.³³ Det är en avgörande skillnad, vars betydelse ofta har undervärderats i litteraturen.³⁴ Han sökte en evident grundsats, alltså en grundsats vars sanning omedelbart kunde inses (i stil med Descartes

Cogito ergo sum) och som därmed skulle förläna hela det filosofiska systemet sin visshet. I ett av sina många arbeten, *Ueber das Fundament des philosophischen Wissens* (1791), visar han vilka enorma pretentioner han har. Nu gäller det att lägga en säker grund för hela filosofin, vilket skulle innebära en säker grund också för vetenskapen. Reinhold betonar särskilt betydelsen för de moraliska disciplinerna, det vill säga de som rör människan som handlande varelse, men i en uppräknig inbegriper han logiken, metafysiken och alla av filosofin beroende empiriska vetenskaper (och därmed, kan man sluta sig till, fysiken).³⁵

Vad var då detta evidenta? Det är, säger Reinhold, inte en känsla utan något begreppsligt. Men med denna förmodan kom han på kollisionskurs med en annan av tidens inflytelserika tänkare, nämligen Friedrich Heinrich Jacobi, som trots sin centrala ställning inte blivit föremål för någon uppmärksamhet jämförbar med den som under senare år kommit Jenaromantikerna till del.³⁶ Jacobi var upplysningsidéernas svurne fiende som i kampen mot förnuftstron skapade termen ”nihilism”. Jacobi höll liksom sin läromästare Rousseau känslorna högt. Evidensen, säger han, är en känsla eller en tro, inte en tankeprodukt. En sats är rationell om den kan härledas ur en annan sats, inte annars. Själva grundsatsen kan därför inte härledas utan måste bygga på en känslomässig övertygelse.³⁷

Det fanns bland Reinholds åhörare flera – däribland Novalis och även Schleiermacher³⁸ – som på denna punkt hellre följde Jacobi än Reinhold. Över huvud fanns det en rätt utbredd och växande skepsis mot Reinholds ständigt skiftande försök att finna en grundläggande princip som skulle förena allt vetande. 1792 kom han för övrigt själv att smittas av denna skepsis.

Läget förändrades åtminstone för en tid när Johann Gottlieb Fichte kom till Jena. Han efterträdde Reinhold som blivit professor i Kiel och som därefter försvann ur den centrala filosofihistorien (hans tänkande hann även i Kiel genomgå en mängd metamorfoser). Fichte var omsusad av rykten redan vid sin ankomst. Hans debutarbete *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* (1792) hade publicerats anonymt och ryktet spreds att det i själva verket skulle vara Kant som skrivit denna skarpsinniga skrift. Fichtes lycka var gjord. Han kom till Jena full av självförtroende, umgicks otvunget även med mer etablerade kolleger – däribland Schiller – och samlade genast omkring sig de många studenter som blivit herrelösa när Reinhold lämnat staden och en hel del nya därtill.

Fichte drev hårdare och konsekventare än Reinhold kravet att finna filosofins och vetenskapens absoluta utgångspunkt. Men det var varken intellektet eller känslan utan *handlingen* som han satte i centrum. Reinhold hade som så många andra idealister haft svårigheter med det tänkande och kännande subjektet. Om nu allt reallt måste relateras till detta subjekt – vad var då detta subjekt i sig?

Kant hade gett medvetandet en ganska komplicerad struktur. Det mot-

tar passivt sinnesintryck från omvärlden, bearbetar dem i tidens och rummets åskådningsformer och ordnar dem i förståndets olika kategorier. Frågan blir vad det då är som passivt mottas utifrån. Kant tar till det berömda antagandet att det ovetbara tinget i sig afficerar vårt medvetande. Reinholds kritik har vi redan stiftat bekantskap med. Måste inte "afficiera" räknas till orsakskategorin? Men denna finns ju bara i förståndet, som aktivt ordnar det formlösa materialet utifrån.

Den som tycktes komma på en lösning var Salomon Maimon, en märklig och djupt originell tänkare med ett kort och tragiskt liv.³⁹ Han förklarade att vi inte alls är passiva när vi mottar intryck utifrån utan det är bara fråga om en lägre typ av aktivitet. Manfred Frank kallar Maimons ståndpunkt för produktionsidealism och hävdar att Maimon blev helt avgörande för Fichtes utveckling.⁴⁰

Men Fichte gick längre än Maimon. Indirekt viktig för honom blev Gottlob Ernst Schulze, professor i filosofi i Helmstedt, som anonymt hade gett ut en skrift med titeln *Aenesidemus*.⁴¹ Det var en skarp vidräkning med Kant och framför allt Reinhold. Fichte lät sig som framgår av hans recension av Schulzes skrift övertygas om att Kants och i synnerhet Reinholds grundläggning av den kritiska filosofin var ohållbar, och han presenterade därför en ny utgångspunkt. Man behöver inte tänka sig en passage från en yttre värld till en inre eller vice versa för att klargöra processerna i medvetandet, förklarade han. Bort alltså med tinget i sig som alltid måste leda till ohjälpliga motsägelser i det idealistiska tänkandet!⁴²

Uppenbarligen kände sig Fichte här tankemässigt befryndad med Jacobi. Det framgår av korrespondensen mellan dem båda. Deras tänkande har en påfallande likformighet ("Gleichförmigkeit"), skriver Fichte och Jacobi svarar minst lika entusiastiskt att Fichte är den djupaste tänkaren i vår tid, ja den sanne Messias för det spekulativa förnuftet. Men relationen var inte utan förbehåll. För Jacobi låg den avgörande sanningen alltid utanför tänkandet, i religionen, och Fichte å sin sida hade svårt för Jacobis höga samhällsställning; man är inte ostraffat rik och förnäm och därtill geheimeråd, skrev han i ett brev till Reinhold. Överraskande tog Fichte på sig uppgiften att recensera en ny upplaga av Jacobis roman *Woldemar*⁴³ för den nya tidskriften *Deutschland*. Men därav blev av någon anledning ingenting trots att han uppenbarligen hade läst boken. I stället kom en förödande negativ, dräpande och sällsynt elak anmälan av Friedrich Schlegel. Schlegel ansågs stå Fichte nära – ja, vi ska strax se att han i ett fragment framhöll *Wissenschaftslehre* som en av den nya tidens härolder – och Jacobi hade svårt att hantera sin besvikelse och förargelse över persiflaget. Han lät till och med trycka ett längre brev i saken, och brevet ställde han till Fichte.⁴⁴

Avståndet mellan Jacobis och Fichtes tänkande var säkert större än vad de båda åtminstone inledningsvis lät förstå. Fichte särpräglade filosofiska

bevisföring ligger långt från Jacobis lugnt resonerande sätt att argumentera, där känslan och tron alltid utgör säkra tillflyktspunkter.

Fichte försöker däremot argumentera förutsättningslöst och tar sin utgångspunkt i själva medvetandet. Medvetandet är alltid ett medvetande om något annat, ett icke-jag, säger han. När vi riktar blicken mot vårt medvetande och bortser från allt det som kan fylla det, alltså från varje förnimmelse, varje minne, varje tanke, fångar vi det rena jaget. Men vi upptäcker då att detta rena jag inte kan tänkas utan sin motsats, alltså utan just förnimmelserna, minnena eller tankarna. På det konstspråk som Fichte hämtat från klassisk logik men ger sin egen prägel kallas detta att jaget "setzt sich", alltså ponerar sig självt, men därmed också ponerar sin motsats, icke-jaget. Det finns, menar han, två olika slags iakttagelser, dels de som åtföljs av en känsla av frihet (som fantasier eller viljeakter), dels de som förknippas med nödvändighet (som iakttagelser av omvärlden). De senare kan som vi sett inte förklaras med hjälp av begreppet *ting i sig*. Systemet måste vara enhetligt (häri är Fichte ense med Reinhold) eftersom själva erfarenheten är enhetlig, och denna enhetlighet kan bara uppnås om man utgår från friheten; och friheten ligger i handlingen. Den praktiska filosofin (etiken) är med andra ord överordnad den teoretiska (med sin kulmen i den newtonska vetenskapen). Nödvändigheten är en gräns som jaget måste ponera som en utmaning. Jag kan nämligen inte ta ansvar utan att möta motstånd, och jag kan inte heller vara jag utan andra jag. Jaget måste ha ett du. Men alla jag utgör en enhet, ett slags kollektivt Jag som formar en moralisk världsordning som inte kan kallas något annat än Gud. Fichte räknar således inte med någon transcendent Gud. Det var därför som han av sina motståndare kunde anklagas för ateism.

Fichte utvecklade för första gången dessa tankar i sin *Wissenschaftslehre* (1794) som han sedan varierade i en rad skrifter i samma ämne⁴⁵ men också och framför allt i sina föreläsningar.⁴⁶

För eftervärlden kan Fichtes grundläggande skrifter om vetenskapsläran te sig övermåttan abstrakta och svåra att få grepp om. Samtiden uppfattade dem inte så. Tvärtom tycktes de ge direkta svar på de frågor som den filosofiskt intresserade – eller kanske snarare filosofiskt trollbundna – unga tyska generationen ställde. Gensvaret på hans föreläsningar var åtminstone till en början enormt. Inte bara mängden av studenter som samlades vid hans fötter vittnar därom. Också deras hänförliga vittnesbörd är talande. Låt oss nöja oss med några få exempel.

Romantikerna – den nya tidens härolder

Friedrich Hölderlin skriver i ett brev i november 1794: "Fichte är nu Jenas själ. Och gudskelov att han är det! Jag känner annars ingen man med sådant djup och sådan andlig energi." Han fortsätter med att beskriva den eld med vilken filosofen uppställer principerna för allt vetande, också det

avlägsnaste – och detta trots mörkrets makter!⁴⁷ Det senare anspelar på det motstånd som Fichte redan från början mötte, även från en del studenter.

Ett annat vittnesbörd om den betydelse, som kunde tillskrivas Fichte – här med tonvikt på hans tryckta alster – utgör ett av de mest berömda fragmenten i Jenaromantikernas egen tidskrift *Athenäum*: ”Den franska revolutionen, Fichtes *Wissenschaftslehre* och Goethes *Meister* är tidsålderns främsta tendenser.”⁴⁸ Liksom för att genast bemöta anklagelsen för historieidealism fortsätter författaren: ”Den som tar anstöt av denna sammanställning, den som inte kan se en revolution som viktig som inte är högljudd och materiell, den har inte ännu höjt sig till den mänskliga historiens höga vida utsiktspunkt...”⁴⁹

Det var Friedrich Schlegel som författade detta fragment. I sin artikel ”Ueber die Unverständlichkeit” (1800), som vi strax återvänder till, tar han det i försvar mot kritiker som missförstått det. Fragmentet är skrivet nästan utan ironi, säger han (den ironi som annars är så typisk för Jenaromantikerna i allmänhet och Friedrich Schlegel i synnerhet).

Det är viktigt att komma ihåg att både Hölderlin och Schlegel – sin entusiasm till trots – inte lät sig övertygas av Fichtes anspråk på att ha funnit den punkt som förenade allt vetande i ett sammanhållet system där varje del förlänades den självklarhet som själva utgångspunkten hade. De hävdade att man inte kunde utgå från jaget eller tänkandet utan i ett mycket vidare, mycket obestämdare *vara* (*Sein*) som i sig inneslöt både ting och tankar.

I filosofiskt hänseende är Schlegel vid sidan av Hölderlin den intressantaste av förromantikerna. Eftersom det här är Jenaromantiken som står i centrum för uppmärksamheten är det enbart Schlegel som kommer att uppmärksammas.

Schlegel har en helt annan syn än Fichte på vad filosofi bör vara för något. Den strävar inte efter att utgöra grunden för all kunskap utan innebär en ”Sehnsucht nach dem Unendlichen”, en längtan efter det oändliga.⁵⁰ Vi befinner oss här närmare vad vi spontant uppfattar som en romantisk uppfattning än vi någonsin kommer hos Fichte. Det är viktigt att det oändliga, det absoluta är föremål för längtan och inte något som man med tänkandets hjälp kan uppnå. Det är samma inställning som vi möter i Novalis berömda första *Blumenstaub*-fragment: ”Wir suchen überall das Unbedingte und finden immer nur Dinge”, vi söker överallt det obetingade och finner alltid bara ting.⁵¹ Det är denna på samma gång svärmiska och skeptiska attityd som gett Manfred Frank titeln till boken ’*Unendliche Annäherung*’. Utan slut söker vi det absoluta, vi närmar oss det ständigt – men vi når det aldrig.

Det är lätt att säga att Schlegel och Novalis först och främst är diktare och bara i andra hand filosofer. Det är en gränsdragning som de själva inte skulle acceptera, och Schlegel etablerade sig faktiskt som filosof när han disputerade år 1800 och började föreläsa i Jena, låt vara utan större

framgång. Viktigare var nog att deras kunskapsbakgrund och intresseinriktning var en annan än Fichtes. Medan Fichte blott och bart befann sig i traditionen från Kant var Novalis' och i synnerhet Schlegels orienteringspunkter betydligt fler. Schlegel hade börjat som klassisk filolog, och han var till skillnad från Fichte intresserad av text och texttolkning. Det är därför som han framstår som ett viktigt namn i den hermeneutiska traditionen,⁵² medan Fichte aldrig skulle kunna nämnas i det sammanhanget.

Schlegels intresse gällde inte texter vilka som helst utan han fascinerades främst av de svåra texterna, som i förstone kunde te sig obegripliga för sin läsare. Han älskade själv att både skriva och ge ut sådana texter, främst i den tidskrift *Athenäum* som han och hans bror August Wilhelm grundade 1798 och som bestod till 1800 (då redan Schleiermacher övertagit redaktörskapet). Tidskriften fick skarp kritik för sina svårförståeliga texter, något som Friedrich Schlegel bemötte i en artikel "Über die Unverständlichkeit" år 1800. Oförståeligheten betraktas av sunna förnuftet som en brist på förstånd – hos författare eller läsare. Men så enkelt är det inte. Den belyser frågan om det över huvud är möjligt att kommunicera idéer mellan människor. Både denna kommunikation liksom dess föremål – världen, tiden, människorna – är med Schlegels utgångspunkter outtömliga. Att möta det obegripliga kan vara en väg att rikta uppmärksamheten mot dessa svårigheter men också att stegra förmågan att förstå. Schlegels främsta medel är ironin, som tar sig uttryck i en lätt betydelseglidning som kräver en läsare som är vaken nog att fatta dubbeltydigheter. Även den fragmentariska form som Schlegel liksom hans likar bland Jenaromantikerna föredrar skärper ytterligare insikten om svårigheterna att *förstå* men också möjligheten att genom det motstånd som texten erbjuder åtminstone *förstå bättre* (om man nu ska försöka omskriva Schlegels tankar).⁵³

Schlegel hade ett stort intresse för historia, medan Fichte enligt ett uttalande som Frank återger hellre skulle räkna ärtor än syssla med historia.⁵⁴ Schlegel såg sin *unendliche Annäherung* som en historisk process. Hans inspiration för denna uppfattning kom delvis från håll som man nog mindre väntat sig. Caroline Schlegel, som under flera år utövade ett starkt inflytande på honom, fick honom nämligen att läsa Condorcets då tämligen färskta verk om de mänskliga framstegens historia, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1795).⁵⁵ Tesen där om människans oändliga förmåga till utveckling gjorde ett djupt och avgörande intryck på honom.⁵⁶

Slutvinjett: Schelling förstör gemenskapen

År 1797 dyker en ny filosof upp i Jena och han kommer snart in i kretsen av romantiker och till och med in i deras gårdshus. Han är yngst av alla, han talar en bred schwäbisk dialekt, men han är också mångsidigare än någon annan. Han var, som Richard Friedenthal påpekar, den ende av

filosoferna i Kants direkta efterföljd som besatt en ”musisk åder”.⁵⁷ Han kunde hebreiska och arabiska, och framför allt hade han det som Fichte saknade: ett stort intresse för natur och naturvetenskap. Till råga på allt blir han snart mer berömd än alla de andra i kretsen. Han heter Friedrich Wilhelm Joseph Schelling.

Friedrich Schlegel gillar inte Schelling och inte heller hans filosofi. Caroline Schlegel har en helt annan uppfattning. I ett brev försöker hon övertygga Friedrich med orden: ”Tro mig, min vän, han är som människa intressantare än du tillstår, en sann urnatur, som mineral betraktad äkta granit.”⁵⁸ Friedrich har visserligen tidigare påstått sig glad över Schellings överflyttning till Jena.⁵⁹ Andra i hans krets hade redan tidigare uttryckt sin uppskattning. Novalis berättar i ett brev till Friedrich Schlegel att han ogillar Schellings naturfilosofiska förstlingsverk *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797) och att han uppriktigt sagt detta till författaren själv. Denne har inte alls tagit illa upp, och nu är de båda vänner. Novalis uttrycker hänfört sin uppskattning över denna nyvunne vänskap.⁶⁰ Men Friedrich Schlegel får snart en helt annan uppfattning. Så snart som Caroline Schlegel inte bara visar sympati utan kärlek till den unge filosofen, kommer Schlegel snart att avsky båda – även henne som han tidigare beundrat så gränslöst och som han ännu i sin erotiska roman *Lucinde* (1800) beskrivit med hänfödda ord.⁶¹ När Caroline och Schlegels fästmö och senare fru Dorothea Veit – föremålet för kärleksslågan i *Lucinde* – inte förmår dra jämnt, blir han öppet fientlig. Så snart Schelling och Caroline Schlegel – som snart byter namn till Schelling – flyttat till Würzburg skriver Friedrich hatfulla brev till sina bekanta i staden. ”Går det henne väl under inflytande av fransoserna?” undrar han. Och han önskar att djävulen ska hämta henne, denna ”Madame Luzifer”.⁶² Schillers vedernamn har han nu alltså övertagit.

Det hör till saken att under en kort period blir Schlegel och Schelling direkta konkurrenter om ställningen som den mest publikdragande filosofen i Jena. När Schelling under en period lämnar Jena för Bamberg tror Friedrich att fältet är fritt för honom. Efter sin disputation inleder han en serie föreläsningar där han hävdar att hans tänkande representerar ”den enda äkta idealismen”. Sextio studenter anmäler sitt intresse. Men till Schlegels bestörtning kommer konkurrenten tillbaka och alla sextio flockas strax under hans kateder och därtill många fler. Joseph skriver till Caroline: ”Du har åter utstått ett slag, min käre Achilles, och nu flyr trojanerna. De Odödliga har åter ärat dig och kommer dessutom att ge dig ett långt liv.”⁶³

År 1800 utger Schelling sin mest framgångsrika skrift, *System des transcendentalen Idealismus*. I den griper han över mycket. Han söker förena filosofin om anden med filosofin om naturen. På jenaromantiskt vis visar han också på konsten som en snabbare väg till absolut insikt än tänkandet.

Men då är gruppen som skapade Jenaromantiken redan skingrad.

Summary

Das Romantikerhaus. Idealism and Romanticism in Jena in the 1790s. By Sven-Eric Liedman. Das Romantikerhaus is today a brilliant little museum in Jena. Once it was the home of Johann Gottlieb Fichte and the place where he held most of his extremely well-attended lectures. It was the heyday of the local university, which for some time became the most attractive institution for higher education in any German state. For a short period it became the center of both Kantian idealism and early German Romanticism. In this article, the complicated relations between these two currents are highlighted. Previously, romantics like Friedrich Schlegel and Novalis have normally been seen as followers of Fichte and, especially, of Schelling. Recent research, however, has demonstrated that there were substantial differences. Novalis says, in a fragment, that we look everywhere for the absolute (das Unbedingte) but we can only find things (*Dinge*). This was a position far from Fichte's pure I that was presented just as "*das Unbedingte*". Schlegel on the other hand stressed the importance of Fichte's philosophy but distanced himself from it by seeking the starting-point for his thinking in the Being in all its undifferentiated breadth.

In this way, Schlegel was also far from the young Schelling's position which in fact was a whole series of efforts to find the stable ground for a union of nature and consciousness. In fact, for a short period Schelling could be seen as a member of the Jena circle. For both intellectual and emotional reasons, however, the circle split up, and many of the former friends became bitter enemies.

Noter

1. Huset och dess historia återges i boken Klaus Schwarz (red.): *Der romantische Aufbruch. Jena um 1800. Ein Museumsführer* (Jena, 2009). Boken innehåller dels en rad osignerade texter som på olika sätt belyser Jena-romantiken och dess miljö, dels ett stort antal lösblad, bland vilka ett fåtal är signerade men alla präglade av stor och djupgående kunskap om centrala personer, begrepp och miljöer. Dessa lösblad beledsagar också själva utställningen i huset. – Textförfattarna är angivna på sida 2 utan uppgifter om vem som ansvarar för vad. De som skrivit texterna i broschyren är Klaus Schwarz, Ulrich Kaufmann, Günter Schmidt, Henry Seidel och Horst Schröper.

2. En utmärkt bild av Jenauniversitetets glansperiod finns på svenska i Thomas Karlsohns artikel "Det romantiska universitetet"

i *Psykoanalytisk Tid/Skrift* 26/27 (2009), i synnerhet 103–11. – Det nutida standardverket om Jenas universitet kring år 1800 är Gerhard Müller, Klaus Ries & Paul Ziche (red.): *Die Universität Jena zwischen Tradition und Innovation um 1800* (Stuttgart, 2001).

3. Begreppen idealism och romantik är båda ytterst mångtydiga. Den tyska idealismen utgår från Kant och hans "kopernikanska vändning" enligt vilken människans förnuft är aktivt i att ordna kunskapen om världen, men inom den utvecklas en rad skiftande och motstridiga uppfattningar. – Mångtydigheten i begreppet "romantik" är än större. Här går jag enkelt tillväga. I tysk tradition är "die Frühromantik" namnet på 1790-talets nya, omstörtande strömning i det ordets vidaste mening. Här framstår Jena

som huvudorten och kretsen kring de tre Schlegels (Caroline, August Wilhelm och Friedrich) som den centrala.

4. Ernst Cassirer: *Myten om staten*, övers. Alf Ahlberg (Stockholm, 1948), 203.

5. Manfred Frank: *'Unendliche Annäherung'. Die Anfänge der philosophischen Frühromantik* (Frankfurt am Main, 1997), 26–30.

6. Dieter Henrich: *Konstellationen. Probleme und Debatten am Ursprung der idealistischen Philosophie (1789–1795)* (Stuttgart, 1991).

7. Dieter Henrich: *Grundlegung aus dem Ich. Untersuchungen zur Vorgeschichte des Idealismus: Tübingen – Jena (1790–1794)* (Frankfurt am Main, 2004). – Det är framför allt genom att dra in den filosofiska miljön i Tübingen som Henrich kompletterar Franks bild.

8. *Vom transzendentalen zum frühromantischen Idealismus. J. G. Fichte und Fr. Schlegel* (Paderborn, 2005). – Frischmann både sammanfattar och vidareutvecklar temat i sin artikel ”Was ist ironistische Philosophie?” i Bärbel Frischmann & Elisabeth Millán-Zaibert (red.): *Das neue Licht der Frühromantik. Innovation und Aktualität frühromantischer Philosophie* (Paderborn, 2009), 80–93.

9. Elisabeth Millán-Zaibert: *Friedrich Schlegel and the emergence of romantic philosophy* (Albany, NY, 2007), 1–10 och passim.

10. Ibid. 18ff.

11. Frank: *'Unendliche Annäherung'*, 39; Schlegels uttalande om mitten i *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, bd XVIII. *Philosophische Lehrjahre, 1796–1806, nebst philosophischen Manuskripten aus den Jahren 1796–1828* (Paderborn, 1963), 518.

12. Bärbel Frischmann och Elisabeth Millán-Zaibert (red.): *Das neue Licht der Frühromantik. Innovation und Aktualität frühromantischer Philosophie* (Paderborn, 2009).

13. Citerat efter Anthony J. La Vopa: *Fichte. The self and the calling of philosophy, 1762–1799* (Cambridge & New York, 2001), 231.

14. Jag har själv skrivit en längre artikel om Caroline Schlegel-Schelling och hennes krets: ”Ett leende kan gränsa till den utsäglichaste nöd”. Om Caroline Schlegel-Schelling och hennes vänner”, vilken kommer att ingå i en volym artiklar som redigeras av Ingrid Holmquist och som har den prelimi-

nära titeln *Könsöverskridande vänskap. Om vänskapsrelationer mellan kvinnor och män*. Boken utkommer under hösten 2011 på förlaget Makadam. Boken är en hyllning till Eva Gothlin, som gick bort i förtid år 2006.

15. Se till exempel inledningen till Bärbel Frischmann och Elisabeth Millán-Zaibert: *Das neue Licht der Frühromantik. Innovation und Aktualität frühromantischer Philosophie*, 11.

16. Uppgifterna är hämtade från La Vopa: *Fichte*, 238ff.

17. Hennes förste man, Friedrich Ernst Carl Mereau, var professor i juridik vid universitetet.

18. Om Sophie Mereau finns en omfattande litteratur. Se framför allt Dagmar von Gersdorff: *Dich zu lieben kann ich nicht verlernen. Das Leben der Sophie Brentano-Mereau* (Frankfurt am Main, 1984).

19. Som Carl Schorske: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and culture* (New York, 1981) och Allan Janik & Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna* (New York, 1973) vilken kom i svensk översättning som *Wittgensteins Wien* (Lund, 1986).

20. La Vopa: *Fichte*, 240–43.

21. *Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte?* – En lysande Schillerbiografi, där Schillers verksamhet vid universitetet i Jena är utförligt skildrad, är Sigrid Damm: *Das Leben des Friedrich Schiller. Eine Wanderung* (Frankfurt am Main & Leipzig, 2004). – Om de olika turerna kring professuren, se 115–28. – Goethe tycks inte ha varit först med idén, men det är han som övertygar Carl August, och de andra Thüringenfurstarnas godkännande följer sedan rätt motståndslöst.

22. Den klagande professorn hette Christian Gottlieb Heinrich. – Ibid., 133.

23. En bok som skildrar Fichtes väg till Jena och hans år där är La Vopa: *Fichte*.

24. Goethes varma sympatier för Caroline framgår på mångfaldigt sätt. Än varmare var hans känslor för Carolines dotter Auguste. Värmen var så stark att det har framlagts en djärv hypotes att Auguste skulle ha varit Goethes naturliga dotter. Skalden hade verkligen träffat Caroline redan när hon bodde som ung läkarfru i Clausthal. Men förmodan om faderskapet vilar på lösan sand. – Se Walter E. Ehrhardt: ”Goethe und Auguste Böhmer. War sie vielleicht Goethes natürliche Tochter?” i *Unser Harz* 10 (2000), 278; och

ett skarpt avvisande i den senaste stora biografen om Caroline Schlegel-Schelling, Brigitte Rossbeck: *Zum Trotz glücklich. Caroline Schlegel-Schelling und die romantische Lebenskunst* (München, 2008), 53ff.

25. Se Richard Friedenthals *Goethe. Sein Leben und seine Zeit* (16 uppl., München, 2008 [1963]), 424f. – Om Caroline Schlegel-Schellings energiska arbete att föra samman Schelling och Goethe, se hennes brev till Goethe den 26 november 1800; om nyårsfirandet till Schelling i januari 1801, i Caroline Schlegel-Schelling: *Die Kunst zu leben. Mit einer Essay herausgegeben von Sigrid Damm* (Frankfurt am Main & Leipzig 1997), 305–10f.

26. Om förhållandet, se till exempel Damm: *Das Leben des Friedrich Schiller*, 366f och 407; och *Friedenthal*, 425.

27. Caroline Schlegel i ett brev till sin dotter Auguste 28 oktober 1799: ”über ein Gedicht von Schiller, das Lied von der Glocke, sind wir gestern Mittag fast von den Stühlen gefallen vor Lachen”. – Caroline Schlegel-Schelling: *Die Kunst zu leben*, 284

28. Strofen lyder: ”*Ach! die Gattin ist, die teure, / Ach! es ist die treue Mutter, / Die der schwarze Fürst der Schatten / Wegführt aus dem Arm des Gatten, / Aus der zarten Kinder Schar ...*”

29. Om namnet, se exempelvis Damm: *Das Leben des Friedrich Schiller*, 43.

30. *Friedenthal*: *Goethe*, 425.

31. J. A. H. Ulrich: *Eleutheriologie oder über Freiheit und Nothwendigkeit* (Jena, 1788). Föga har skrivits om Ulrich. Han förekommer som en bifigur i den väldiga Kantlitteraturen, till exempel i Manfred Kühn: *Eine Kant-Biografie* (5 uppl., München, 2004), 381. Allmänt honom och hans mångåriga verksamhet i Jena i skuggan av större andra finns i Johannes Günther: *Lebensskizzen der Professoren der Universität Jena seit 1558 bis 1885* (Jena, 1885), 205.

32. Breven började tryckas 1786 och kom ut som bok (med ändringar och tillägg) första gången 1789: *Briefe über die Kantische Philosophie. Zum Gebrauch und Nutzen für Freunde der Kantischen Philosophie gesammelt*. Det kom flera senare, utökade upplagor.

33. Om detta, se Frank: ’*Unendliche Annäherung*’, 154–61.

34. Så till exempel i Tom Rockmores artikel ”On Fichte, German idealism, and early

German romanticism” i *Das neue Licht der Frühromantik*, 22.

35. ”Es fehlt der Logik, der Metaphysik, der Moral, dem Naturrechte, der natürlichen Theologie, selbst der *Kritik der reinen Vernunft* und allen empirisch philosophischen Wissenschaften, in wieferne sie reine Philosophie voraussetzen, an selbststehenden, anerkannten, allgemeingeltenden Fundamenten und *muss* und *werde* ihn daran fehlen, als es an einer *Elementarphilosophie*, d. h. an einer *Wissenschaft* der gemeinschaftlichen *Prinzipien* fehlt [...]” – Reinhold: *Ueber das Fundament des philosophischen Wissens, nebst einigen Erläuterungen über die Theorie des Vorstellungsvermögens* (Jena, 1791), xiiiif. – Reinhold har en ödmjuk ton, men hans pretentioner är väldiga: han är den förste som ska lyckas finna en grund för filosofin och det säkra vetandet. Se *ibid.*, 37f och passim.

36. Jacobi (1743–1819) var ovanlig för tyska förhållanden i så måtto att han var en filosof utan någon universitetsanknytning utan började sin bana som köpman och framlevde sedan sina dagar som privatlärare. I slutet av sitt liv blev han president för den nya Münchenakademien. – I början av 1970-talet kom det ut två mer omfattande volymer om honom, dels en samlingsvolym redigerad av Klaus Hammacher: *Friedrich Heinrich Jacobi. Philosophie und Literat der Goethezeit. Beiträge einer Tagung in Düsseldorf (16.–19.10 1969), am Anlass seines 150.Todestages und Berichte* (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, bd 11, Frankfurt am Main, 1971), dels en monografi av Karl Homann: *F. H. Jacobis Philosophie der Freiheit* (Symposion, Philosophische Schriftenreihe 43, Freiburg im Breisgau, 1973). I slutet av 1990-talet gav Kurt Christ ut en bok om den tidigare Jacobi: *F. H. Jacobi. Rousseaus deutscher Adept. Rousseauismus in Leben und Frühwerk Friedrich Heinrich Jacobis* (Würzburg, 1998). – Givetvis är Jacobi ymnigt förekommande som bifigur i den svåröverskådliga Kant-, Fichte- och Schelling-litteraturen, och han dyker förvisso upp i böcker om den tyska romantiken. Hans inflytande på svensk filosofi var för övrigt stort. Se härom Svante Nordin: *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna* (Lund, 1987), 20, 99ff och passim.

37. F. H. Jacobi: *Ueber die Lehre des Spi-*

noza in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn (1785, andra upplagan, Breslau, 1789), 423ff.

38. Friedrich Schleiermacher (1768–1834) är berömd både som teolog och filosof. Han verkade framför allt i Berlin, där han omsider blev professor vid det nya universitetet. Han brukar räknas till Jenakretsen även om han inte tillhörde dem som var bosatta under längre tid i staden; se till exempel Frank: *'Unendliche Annäherung'*, 41. Ibland räknas han i stället till en särskild Berlingrupp dit då också Ludwig Tieck, författaren, kan föras (trots att han var mer i Jena än Schleiermacher). – Se härom ett av de senaste bidragen till den enorma litteratur som berör ämnet, Paul Redding: *Continental idealism. Leibniz to Nietzsche* (London & New York, 2009), 116. – I själva verket vistades fler (andra) av Jenaromantikerna mycket i Berlin, till exempel bröderna Schlegel. Berlin och Jena var de båda städer där de flesta tidiga tyska romantiker vistades ofta och gärna.

39. Salomon Maimon (1753–1800) var född i Litauen av judisk släkt. Hans familj och han själv utsattes för ett ohyggligt förtryck av en obildad och fördomsfull överhet. Hans begåvning upptäcktes dock tidigt, han fick en god om än hård skolning i den judiska traditionen men valde att fly västerut, till Berlin. Där lärde han känna Kants filosofi och greps djupt av den, samtidigt som han upptäckte dess inre motsägelser. Han skrev ett manus på bristfällig tyska som han sände till Kant själv. Kant blev fascinerad och såg i Maimon sin skarpsinnigaste kritiker. Maimons *Versuch über die Transcendentalphilosophie* kom enligt vissa uppgifter ut 1789; den upplaga som jag funnit har den fullständiga titeln *Versuch über die Transcendentalphilosophie [sic!] mit einem Anhang über die symbolische Erkenntniss* (Berlin, 1790). Maimon var verksam ännu några år men dog som alkoholist. Bland annat gav han ut en gripande självbiografi *Salomon Maimon's Lebensgeschichte. Von ihm selbst geschrieben* (utgiven av K. P. Moritz, Berlin, 1792–3). – Manfred Frank ger en fascinerande framställning om hans tänkande och hans liv i *'Unendliche Annäherung'*, 91–132.

40. Frank: *'Unendliche Annäherung'*, 135f.

41. Gottlob Ernst Schulze: *Aenesidemus oder die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten*

Elementar-philosophie. Nebst einer Vertheidigung des Scepticismus gegen die Anmassungen der Vernunftkritik (utan ort, 1792).

– Ainesidemos var en berömd antik skeptisk filosof som levde århundradet före vår tide-räkning.

42. Fichtes långa recension publicerades i tre delar i den i Jena utkommande *Allgemeine Literatur-Zeitung* 11–12.2.1794 och återges i Johann Gottlieb Fichte: *Werke 1793–1795*, bd 1:2, red. Reinhardt Lauth & Hans Jacob under medverkan av Manfred Zahn (Stuttgart-Bad Cannstadt, 1965), 41–67. Tillkomsthistorien skildras av redaktörerna (33–40). – Fichtes recension avslutas med formuleringen av hans egna grundsatser att förnuftet i grunden är praktiskt och att jaget genom att bestämma sig självt samtidigt bestämmer icke-jaget, 65ff. – Manfred Frank kallar fyndigt läran om tinget i sig ett ”fikonlövsrealistiskt minimum”; Frank: *'Unendliche Annäherung'*, 101. För Fichte gällde det dels att göra sig av med denna lära, dels att anta att subjektet inte var passivt i förhållande till det som upplevs som en yttervärld. – Om Fichtes recension i ett mer biografiskt sammanhang, se LaVopa: *Fichte*, 195–99.

43. *Woldemar. Ein Seltenheit aus der Naturgeschichte* hade ursprungligen kommit ut 1779 (Flensburg) men kom i ny fattning både 1794 och 1796.

44. Relationen mellan Jacobi och Fichte liksom Jacobis reaktioner på Schlegels recension är föremål för en grundlig och temperamentsfull undersökning av Reinhardt Lauth i ”Fichtes Verhältnis zu Jacobi unter besonderer Berücksichtigung der Rolle Friedrich Schlegels in dieser Sache” i *Friedrich Heinrich Jacobi. Philosophie und Literat der Goethezeit*, 165–97.

45. Den fullständiga titeln är *Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre oder der sogenannten Philosophie, als Einladungsschrift zu seinen Verlesungen* (Weimar, 1794) som kom i en andra utvidgad upplaga i Jena 1798. Strax därefter kom *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre* (Jena 1794–5, andra uppl. Jena 1802) samt en rad andra skrifter med snarlika titlar. *Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre*, som först kom som tidskriftsartikel, därefter som bok (Jena, 1797) finns i svensk översättning som *Första inledningen till vetenskapsläran* i skriftserien *Berömda filosofer* (Stockholm, 1921) och

sedan i en ny utgåva (övers. Olof Rabenius, Göteborg. 1987) – Fichte bekänner sin tacksamhetsskuld till bland andra Maimon redan i förordet till den förstnämnda skriften. Han menar samtidigt att det är först med hans egen framställning som filosofin närmar sig rangen av en evident vetenskap. – Den i texten redovisade tankegången kan bästa följas i den första av dessa skrifter, alltså *Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre*, vilken återges i den vetenskapliga editionen av Fichtes *Werke* (jämför föregående not) i bd 1:2, 107–67.

46. Om de olika versionerna av Fichtes *Wissenschaftslehre* finns en enorm litteratur. Ett nyskapande arbete var Dieter Henrichs *Fichtes ursprüngliche Einsicht* (Frankfurt am Main, 1967). I Daniel Breazeale & Tom Rockmore (red.): *New essays on Fichte's later Jena Wissenschaftslehre* (Evanston, Illinois, 2002) har en rad inträngande analyser samlats.

47. "Fichte ist jetzt die Seele von Jena. Und gottlob! dass ers ist. Einen Mann von solcher Tiefe und Energie kenn' ich sonst nicht." – Friedrich Hölderlin: *Sämtliche Briefe* (red. F. Zinkernagel), cit. efter *Der romantische Aufbruch*, 8.

48. Goethes *Wilhelm Meister Lehrjahre* kom ut i fyra små band 1795–6. Friedrich Schlegel såg verket som föredömligt *romantiskt*.

49. "Die Französische Revolution, Fichtes Wissenschaftslehre und Goethes Meister sind die grössten Tendenzen des Zeitalters. Wer an dieser Zusammenstellung anstoss nimmt, wem keine Revolution wichtig scheinen kann, die nicht laut und materiell ist, der hat sich nicht auf den hohen Standpunkt der Geschichte der Menschheit erhoben..." – *Athenäums-Fragmente*, red. Gerda Heinrich (Leipzig 1984).

50. "Sehnsucht nach dem Unendlichen" är i själva verket Schlegel översättning av det grekiska ordet *philosofia*. – Frank: 'Unendliche Annäherung', 28.

51. Fragmentet trycktes första gången i *Athenäum* 1 (Jena, 1798) och återfinns i Novalis: *Schrifte. Die Werke Friedrich von Hardenbergs*. bd 2. *Das philosophische Werk*, red. Richard Samuel (Stuttgart, 1981), 413.

52. Se till exempel Robert S. Leventhals skarpsinniga *The disciplines of interpretation. Lessing, Herder, Schlegel and hermeneu-*

tics in Germany 1750–1800 (Berlin & New York, 1994).

53. *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*. Erste Abteilung, bd 2 (Paderborn, 1967) 363–373. – Schlegels artikel finns översatt till svenska av Horace Engdahl, som ägnat den en inträngande essä. Både översättning- en och artikeln liksom en rad andra texter liksom bilder ingår i volymen Horace Engdahl (red.): *Obegripligheten* (Lund, 1992). – Leventhal tillmäter artikeln stor betydelse i sin *The disciplines of interpretation*. Motot är hämtat därifrån (sid. 1), och artikeln blir föremål för en grundlig utläggning (305–10).

54. Frank: 'Unendliche Annäherung', 580. – Schlegel återger yttrandet i ett brev till Christian Gottfried Körner 30.9.1796; Schlegel: *Kritische Ausgabe*, bd XXIII, *Briefe* (Paderborn, 1980), 333.

55. Se *Caroline Schlegel-Schelling. Die Kunst zu leben*, Sigrid Damms "Essay", 48f.

56. Frank: 'Unendliche Annäherung', 575.

57. Friedenthal: *Goethe*, 424.

58. Caroline till Friedrich 14.10.1798: "Glauben Sie, Freund, er ist als Mensch interessanter, als Sie zugeben, eine rechte Urnatur, als Mineralie betrachtet, ächter Granit." – Caroline Schlegel-Schelling: *Die Kunst zu leben*, 262.

59. Friedrich Schlegel till Niethammer, *Kritische Ausgabe*, bd XXIV, *Briefe* (Paderborn, 1985), 142.

60. Novalis till Friedrich Schelling 26.12.1797, *ibid*, 70.

61. Han karakteriserar henne med följande ord: "Överhuvud taget fanns i hennes väsen varje höghet och varje finess, som kan vara utmärkande för den kvinnliga naturen, varje gudalikhets och varje oart, men allt var fint, bildat och kvinnligt. Fri och intensiv utvecklade och yttrade sig varje särskild egenhet, som om den endast vore där ensamt för sig, och likväl var den rika, djärva blandningen av egenskaper inte kaotisk som helhet, ty en anda besjälade den, en levande anda av harmoni och kärlek. Hon kunde på en gång efterapa någon komisk dumhet med en bildad skådespelerskas motvilja och finhet, och uppläsa en högstämmd dikt med en konstlös sångs hänförande värdighet. Än ville hon glänsa i sällskapslivet, än var hon idel hänförelse, och än hjälpte hon med råd och dåd, allvarlig, blygsam och vänlig som en öm moder." – Friedrich Schlegel: *Lucinde*.

Romantisk berättelse, övers. Erik & Ilse Gamby (Uppsala, 1957), 98.

62. Brevcitater efter Sigfrid Damms essay i Caroline Schlegel-Schelling: *Die Kunst zu leben*, 75. – Anmärkningen om fransoserna är infam. Caroline hade flera år tidigare varit med om den kortlivade republiken Mainz och därvid också haft ett passionerat förhållande med en fransk officer.

63. Citerat efter Arsenij Gulyga: *Schelling. Leben und Werk* (ryskt original 1982, tysk översättning av Elke Kirsten, Stuttgart, 1989), 138: ”Ja, Du wirst wieder in die Schlacht kommen, theurer Achilles, und nun fliehen die Troer. Die Unsterblichen haben Dich wieder geehrt und werden Dir das lange Leben obendrien geben.”